

Βασίλης Ασημακόπουλος*

Εργασιακές σχέσεις στα χρόνια της τυραννίας των αγορών Από τον 19ο στον 21ο αιώνα

«Ο Φώουερμπαχ διαλύει τη θρησκευτική ουσία σε ανθρώπινη ουσία. Αλλά η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει μέσα στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητά της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων...»

Καρλ Μαρξ, VI θέση για τον Φώουερμπαχ

I. Εισαγωγή

Για τους αριστερούς, τους δημοκράτες, τους σοσιαλιστές, όσες και όσους εμπνέονται από τις αρχές, τις αξίες και τα ιδανικά του δημοκρατικού σοσιαλισμού, όλους εκείνους που εξακολουθούν να αγωνίζονται για την κοινωνική αλ-

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Βασίλης Ασημακόπουλος είναι δικηγόρος - κοινωνιολόγος. Μέλος της Συντακτικής Επιτροπής των «Τετραδίων» και της Συντακτικής Επιτροπής του «Νέου Αγωνιστή», περιοδικής έκδοσης μελών ΠΑ.ΣΟ.Κ. και ανένταχτων σοσιαλιστών για την Κοινωνική Δημοκρατία. Σημαντικό τμήμα του παρόντος κειμένου αποτέλεσε την εισήγηση του υπογράφοντος, στις 20/3/2009 στο Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. - Ανδρέας Παπανδρέου.

λαγή στον τόπο μας και όχι μόνο, έχοντας μια κατά βάση υλιστική- μαρξιστική ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης και διαλεκτική ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων από τη βάση στο εποικοδόμημα, αναγνωρίζουν τον καθοριστικό ρόλο των αναδιαρθρώσεων στην παραγωγική βάση και ταυτόχρονα τη σχετική αυτονομία του εποικοδομήματος.

Για την ανάλυση συνεπώς και την διακρίβωση της φύσης των επιχειρούμενων - κατά τις τελευταίες δεκαετίες - καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων ιδιαίτερα στην αγορά εργασίας που μας αφορά στην παρούσα ανάλυση, τόσο στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όσο και στην πατρίδα μας, θα πρέπει να έχουμε μια γενικότερη θέαση των μεταβαλλόμενων συνθηκών στην παραγωγική βάση, την αγορά, όπως συνηθίσαμε να λέμε, με έμφαση στις παραγωγικές σχέσεις, οι οποίες υπερπροσδιορίζουν και επικαθορίζουν τις εξελίξεις στη σφαίρα του εποικοδομήματος, με τη σχετική αυτονομία πάντοτε του τελευταίου. Οι εργασιακές σχέσεις αποτελούν την ειδικότερη εκείνη νομική μορφή, το τμήμα των εποικοδομήματος όπου αποτυπώνεται ο διαμορφούμενος και μεταβαλλόμενος, κάθε φορά, συσχετισμός δύναμης μεταξύ των δυνάμεων του κεφαλαίου και της εργασίας. Αλλιώς, πρόκειται για την ιδιαίτερη μορφή που λαμβάνουν οι διαδικασίες αγοράς και πώλησης της εργασιακής δύναμης που δημιουργούν την υπεραξία και προσδιορίζουν το ποσοστό κερδοφορίας για τον κεφαλαιοκράτη και το βαθμό εκμετάλλευσης για τον εργαζόμενο.

Η παρούσα εργασία μας, λόγω έκτασης, θα δημοσιευθεί σε δύο μέρη. Στο 1ο μέρος, που είναι και κατά κάποιον τρόπο εισαγωγικό, θα διατυπώσουμε αρχικά ορισμένες γενικές παραδοχές από τη μαρξική παράδοση σε σχέση με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και ειδικότερα αναφορικά με την υπεραξία. Ακολούθως, θα προχωρήσουμε σε μια σύντομη περιοδολόγηση του εφαρμοσμένου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εστιάζοντας στα κυρίαρχα οικονομικά παραδείγματα, τις επικρατούσες μορφές υπεραξίας και το διαμορφούμενο συσχετισμό δυνάμεων.

Στο 2ο μέρος θα επιχειρήσουμε να αποδείξουμε, στα πλαίσια των δυνατοτήτων μας, τη λογική που συνέχει την κρατούσα οικονομική θεωρία, με τις εφαρμοζόμενες πολιτικές και την αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων στα χρόνια της τυραννίας των αγορών, δηλαδή από τα μέσα της δεκαετίας του '80 μέχρι τις μέρες μας, ειδικότερα μέσα από το μετασχηματισμό της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε., αναδεικνύοντας, παράλληλα, τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε την αντίκρουση ορισμένων βασικών επιχειρημάτων που αναλύουν την αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων ως αναπόδραστη αναγκαιότητα οφειλόμενη στην τεχνολογική εξέλιξη, σε έναν δηλαδή ουδετεροποιημένο τεχνολογικό ντετερμινισμό, αποσιωπώντας, παράλληλα, το κοινωνικό πλαίσιο και τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που λαμβάνει χώρα αυτός και που κατά τη γνώμη μας οδηγούν στην αναδιάρθρωση. Τέλος, ως ειδικότερη μορφή της αστικής-φιλελεύθερης ηγεμονίας, θα επιχειρήσουμε να επισημάνουμε τα κεντρικά σημεία, τη στρατηγική και το περιεχόμενο, των βασικών πολιτικών της Ε.Ε. για την απασχόληση, όπως ενδεικτικά (και όχι αποκλειστικά) κωδικοποιούνται με τη

στρατηγική της Λισαβόνας, την οδηγία Μπολκενστάιν, την πράσινη βίβλο για τον εκσυγχρονισμό των εργασιακών σχέσεων, δηλαδή την περίφημη flexicurity (ευελισφάλεια), αλλά και την συγκεκριμένη λειτουργία του Δικαστηρίου Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Δ.Ε.Κ.), ως μηχανισμού φιλελευθεροποίησης - απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων. Η μελέτη μας ολοκληρώνεται με τα βασικά συμπεράσματα της εργασίας, τα καθήκοντα που θέτει η συγκυρία και τους στόχους, που κατά τη γνώμη μας, πρέπει να έχει ένα σύγχρονο σοσιαλιστικό κίνημα στις παρούσες συνθήκες.

II. Ορισμένες βασικές θέσεις γύρω από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας¹.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στηρίζεται στη συσσώρευση κεφαλαίου διά της παραγωγής, κάρπωσης και ιδιοποίησης υπεραξίας. Πρακτικά προκύπτει από τον τύπο $X-E-X'$, όπου X είναι το αρχικό χρήμα του κατόχου-ιδιοκτήτη χρήματος, το οποίο μετατρέπεται σε κεφάλαιο από τη στιγμή που ενταχθεί στην διαδικασία παραγωγικής αυτοαξιοποίησής του, δηλαδή διευρυμένης αναπαραγωγής του, ο δε κάτοχος του χρήματος μετατρέπεται τότε σε κεφαλαιοκράτη². Με τη δαπάνη του χρήματος ο καπιταλιστής αγοράζει το εμπόρευμα που διακρίνεται σε αγορά - μίσθωση εργασιακής δύναμης³, αλλιώς μεταβλητό κεφάλαιο (μ)⁴ και σε μέσα παραγωγής, εγκαταστάσεις, υποδομές, μηχανήματα, αλλιώς πάγιο

1. Η ανάλυση των εννοιών για την υπεραξία βασίζονται κυρίως στο έργο Μαρξ - Κάουτσου, *Το Κεφάλαιο*, επίτομο εκλαϊκευμένο, εκδ. Ηνίοχος 1965, σελ. 65 επ., Ιωακείμογλου Ηλ., *Τι είναι και τι ζητάει η μαρξιστική κριτική από την πολιτική οικονομία*, εκδ. Λέσχη κατασκόπων του 21ου αιώνα, 2007, Κοριά Μπ., *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, εκδ. Κομμούνια, 1985, Μπαμπύ Ζ., *Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής οικονομίας* (2 τόμοι), εκδ. Στοχαστής, 1988.

2. Για τον εργαζόμενο και σε αντίθεση με τον κεφαλαιοκράτη, η κίνησή του στην αγορά αποτυπώνεται στον τύπο $E-X-E$.

3. Ο εργαζόμενος στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα είναι ελεύθερος υπό διττή έννοια. Κατά πρώτον έχει απελευθερωθεί από εξωοικονομικούς καταναγκασμούς (δουλεία στην αρχαιότητα, δουλοπαροικία στο Μεσαίωνα) και συνεπώς ελεύθερος να «πουλήσει» το μόνο εμπόρευμα που διαθέτει δηλαδή την εργασιακή του δύναμη και κατά δεύτερον δεν είναι ο ίδιος ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής, είναι ελεύθερος απ' αυτά, διαφορετικά θα ήταν είτε αυτοασχολούμενος, οπότε θα πραγματοποιούσε απλή εμπορευματική παραγωγή, είτε κεφαλαιοκράτης οπότε θα πραγματοποιούσε διευρυμένη αναπαραγωγή κεφαλαίου.

4. Ονομάζεται μεταβλητό κεφάλαιο γιατί η αξία του είναι μεταβαλλόμενη ανάλογα με το διαμορφούμενο κάθε φορά συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και προσδιορίζει το εκάστοτε ιστορικό στοιχείο κοινωνικών αναγκών, προκειμένου να αναπαραχθεί και να συντηρηθεί η εργατική δύναμη, αλλιώς πρόκειται για τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο αναπαραγωγής του εμπορεύματος, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση είναι η εργατική δύναμη.

ή σταθερό κεφάλαιο (σ). Το άθροισμα συνεπώς $\mu + \sigma = X$ (κεφάλαιο). Για να καταλήξουμε σε αύξηση του αρχικού κεφαλαίου (X'), δηλαδή σε παραγωγική διαδικασία αυτοαξιοποίησης του αρχικού κεφαλαίου, σε τελικό κέρδος για τον καπιταλιστή, πρέπει να παραχθεί υπεραξία ($X' - X$), οπότε στην περίπτωση αυτή έχουμε συσσώρευση κεφαλαίου.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η υπεραξία, είναι η διαφορά του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου παραγωγής ενός προϊόντος (ν) μείον την αξία της εργασιακής δύναμης (μ), που δαπανήθηκε για το προϊόν αυτό. Το ποσοστό υπεραξίας - που ονομάζεται και βαθμός εκμετάλλευσης - είναι ο λόγος της υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο και αποτυπώνεται στον τύπο $(\nu - \mu) / \mu$, αλλιώς πρόκειται για το λόγο της υπερεργασίας (όχι με την νομική έννοια του όρου, αλλά νοούμενη ως απλήρωτη εργασία) προς την αναγκαία εργασία που αμείβεται και ορίζεται στο ύψος των κάθε φορά διαμορφούμενων αναγκών για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης (το περίφημο καλάθι αναγκών αγαθών προς κατανάλωση και συντήρηση της εργατικής δύναμης). Το κέρδος είναι η χρηματική έκφραση της υπεραξίας. Το ποσοστό κέρδους αποτελεί το λόγο της υπεραξίας προς τις συνολικές κεφαλαιουχικές δαπάνες και αποτυπώνεται στον τύπο $\nu - \mu / \mu + \sigma$.

Όταν το σταθερό κεφάλαιο αυξάνει και αυτό συμβαίνει στις περιπτώσεις έντονου ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων, οι οποίες προβαίνουν σε αυξημένες δαπάνες εκσυγχρονισμού τεχνολογικού εξοπλισμού, εισαγωγής καινοτομιών, προκειμένου να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους, τότε ενεργοποιείται ο μηχανισμός της περίφημης πτωτικής τάσης ποσοστού κέρδους στον καπιταλισμό - καθώς υπεραξία δημιουργεί μόνο το μεταβλητό και όχι το σταθερό κεφάλαιο⁵ - δηλαδή μειώνεται η κερδοφορία των κεφαλαίων, αλλιώς η δυνατότητα παραγωγικής αυτοαξιοποίησης, αποδοτικότητας και διευρυμένης αναπαραγωγής τους. Αυτή είναι μία μορφή του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης ποσοστού κέρδους στην καπιταλιστική οικονομία και είναι γνωστή ως αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου⁶. Επόμενη μορφή εμφάνισης της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους, είναι εκείνη που οφείλεται όχι στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (αύξηση σταθερού κεφαλαίου σε σχέση με το μεταβλητό), αλλά στη μείωση του ποσοστού υπεραξίας⁷, δηλαδή μείωση της υπερεργασίας (με την έννοια της απλήρωτης εργασίας και όχι τη νομική έννοια) σε σχέση με την αναγκαία εργασία, όπως αντανακλάται στην τιμή του τελικού

5. «Η εργατική δύναμη στον καπιταλισμό γίνεται εμπόρευμα. Αυτό το εμπόρευμα δεν είναι όπως τα άλλα. Έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό να παράγει αξία μεγαλύτερη από εκείνη που χρειάζεται για την αναπαραγωγή του. Το ειδικό λοιπόν αυτό εμπόρευμα αποτελεί την πηγή της υπεραξίας που αποσπών οι κεφαλαιοκράτες από τους εργάτες. Είναι μ' αυτήν την έννοια, η υλική βάση της αναπαραγωγής και συσσώρευσης κεφαλαίου», Καραγιωργας Δ., *Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, εκδ. Παπαζήση, 1979, σελ. 425.

6. Λόγος σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο.

7. Λόγος υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο.

προϊόντος ως μερίδιο της εργασίας στη συνολική ανταλλακτική αξία. Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους με τη μορφή μείωσης του ποσοστού υπεραξίας, δηλαδή μείωσης της υπερεργασίας σε σχέση με την αναγκαία εργασία, ονομάζεται κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου.

Από τα ανωτέρω συνάγονται δύο βασικά συμπεράσματα. Πρώτον, ότι αντικειμενικός στόχος των δυνάμεων της κεφαλαιοκρατίας είναι η μεγιστοποίηση της υπεραξίας, της οποίας χρηματική μορφή είναι το κέρδος. Η υπεραξία διακρίνεται στη μορφή της απόλυτης υπεραξίας και σε εκείνη της σχετικής υπεραξίας. *Επίδικο ζήτημα είναι ο καθορισμός του συμβατικού χρόνου εργασίας και της αξίας της εργασιακής δύναμης.* Η παράταση και η επέκταση του συμβατικού χρόνου εργασίας, του ημερήσιου ή εβδομαδιαίου ωραρίου, ή η εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας εντός του δεδομένου συμβατικού ωραρίου, διά της μείωσης των νεκρών χρόνων στην παραγωγική διαδικασία, αποτελούν τις συνηθέστερες μορφές απόλυτης υπεραξίας. Η σχετική μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης σε σχέση αφενός με την παραγωγικότητα της εργασίας περιορίζοντας τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο που απαιτείται για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (δηλαδή τον αναγκαίο και με τη νομική έννοια νόμιμο μισθό), αυξάνοντας με τον τρόπο αυτό και το χρόνο της απλήρωτης εργασίας ή αφετέρου σε σχέση με το ιστορικά διαμορφωμένο επίπεδο αναγκών συντήρησης και αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, αποτελούν - χωρίς επιμήκυνση και διατηρώντας σταθερό τον εργάσιμο χρόνο - βασικές μορφές της σχετικής υπεραξίας.

Επόμενο συμπέρασμα είναι ότι η δυναμικά εξελισσόμενη ισορροπία της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, αλλιώς η κρίση αναπαραγωγής του οικονομικού συστήματος, είναι εγγενής διαδικασία στον καπιταλισμό, όπως προκύπτει από την περιοδολόγηση του εφαρμοσμένου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

III. Σύντομη ιστορική περιοδολόγηση του εφαρμοσμένου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁸

Ο καπιταλισμός της απόλυτης υπεραξίας σταδιακά αναδεικνύεται κατά την

8. Για το ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως ειδικότερα διαμορφώνεται σε χωροχρονικά συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς, Πουλαντζάς Ν., 1974, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο 2001 σελ. 51 επ., Σακελλαρόπουλος Σπ., *Σχετικά με τη θεωρία του ιμπεριαλισμού της εποχής μας*, περιοδικό *Θέσεις* τεύχ. 74. Του ιδίου, *Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης και η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού*, εκδ. Gutenberg, 2004, σελ. 39 επ. Για τις θεωρητικές συζητήσεις περί ιμπεριαλισμού και παγκοσμιοποίησης, βλ. Κοτζιάς Ν., Πρόλογος στο βιβλίο του Ντ. Χάρβεϊ Ντ., *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, εκδ. Καστανιώτη, 2006, σελ. 9-31. Περιοδολόγηση της εξέλιξης του καπιταλισμού σε σχέση με την ιστορική διαμόρφωση των μορφών και λειτουργιών του καπιταλιστικού κράτους, Καραγιωργας Δ., ό.π., σελ. 429 επ.

περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου⁹, κυριαρχεί την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά ευρωπαϊκές χώρες κατά το 19ο αιώνα. Πρόκειται για την περίοδο του φιλελεύθερου-ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Κατά την περίοδο 1875-1895, στα χρόνια που χαρακτηρίστηκαν ως εποχή της μεγάλης ύφεσης, έχουμε υποχώρηση του φιλελεύθερου καπιταλισμού που στηριζόταν στον ελεύθερο ανταγωνισμό της αγοράς, εντείνεται η διαδικασία συγχώνευσης και εξαγοράς επιχειρήσεων-παραγωγικών μονάδων και συγκέντρωσης κεφαλαίων. Σχηματίζονται τα πρώτα μεγάλα ολιγοπώλια και καρτέλ στην αγορά και συγκροτούνται μονοπωλιακές επιχειρήσεις κυρίως στη Γερμανία και τις Η.Π.Α. και ακολουθούν Μεγ. Βρετανία και Γαλλία. Παράλληλα, εντείνεται ο οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ των κυρίαρχων αστικών τάξεων των ευρωπαϊκών κρατών, όπως αντανακλάται στις διεθνοπολιτικές εξελίξεις, με θέατρο αντιπαράθεσης το χώρο των αποικιών, αλλά και της ημιπεριφέρειας του υπό διεθνοποίηση καπιταλιστικού συστήματος.

Οι συγκρούσεις για την αναδιανομή των αποικιών και ευρύτερα διεκδίκησης σφαιρών επιρροής, μεταξύ των ισχυρών καπιταλιστικών αποικιοκρατικών κρατών - ως εκφραστών των συμφερόντων των οικονομικών ελίτ των χωρών τους - που παρατηρείται στα τέλη του 19ου αιώνα, είναι μια μορφή εμφάνισης των γεωπολιτικών και γεωοικονομικών συγκρούσεων, αναζήτησης του περίφημου και αναγκαίου «ζωτικού χώρου» για την ισχυροποίηση των κυρίαρχων καπιταλιστικά μητροπολιτικών εθνών-κρατών, ανταγωνισμός που θα αιματοκυλήσει τους λαούς και τα έθνη κατά τον 20ό αιώνα. Αλλιώς, η ανάδειξη του παγκόσμιου αποικιοκρατικού καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας και της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας ως επικρατούσας δομής του παγκόσμιου καπιταλισμού και η σύγκρουση των κυρίαρχων αστικών τάξεων και ευρύτερων συνασπισμών εξουσίας εντός της δομής αυτής, για παγκόσμια ηγεμονία στα πλαίσια των διαδικασιών συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, θα καθορίσει την εξέλιξη των κοινωνιών.

Κατά τη β' φάση 1895-1914, ολοκληρώνεται η μετάβαση από το φιλελεύθερο στο μονοπωλιακό καπιταλισμό¹⁰, εντείνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών-κρατών στην πάλη για την παγκόσμια ηγεμονία και ειδικότερα στον αγώνα για κυριαρχία και διεύρυνση των αποικιών. Κυρίαρχη ιδεολογία της

9. Μερικοί ερευνητές τοποθετούν την περίοδο αυτή στο 15ο-16ο και άλλοι από τον 13ο ήδη αιώνα.

10. Ο Λένιν, στο βιβλίο του, *Ιμπεριαλισμός, το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* (1917), επιχειρεί να διατυπώσει τον περίφημο ορισμό του ιμπεριαλισμού, ως δημιούργημα του μονοπωλιακού καπιταλισμού με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά στοιχεία α) συγκέντρωση κεφαλαίου που οδηγεί στο σχηματισμό μονοπωλίων, β) συγχώνευση τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου που οδηγεί στη δημιουργία του χρηματιστικού κεφαλαίου, γ) αύξηση της εξαγωγής κεφαλαίων και σχετική μείωση της εξαγωγής εμπορευμάτων, δ) συγχώνευση μονοπωλιακών επιχειρήσεων και μοίρασμα των αποικιών, ε) ολοκλήρωση της διανομής των αποικιών και αγώνας για την αναδιανομή τους.

ηγεμονικής μερίδας των αστικών τάξεων, είναι ο εθνικισμός, μέσω της οποίας επιτελούνται δύο αλληλένδετες και συμπληρωματικές λειτουργίες. Αφενός επιτυγχάνεται η ενοποίηση του κάθε επιμέρους εθνικού σχηματισμού ασκώντας ηγεμονική-συναινετική λειτουργία στις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις και στρώματα (εννοείται για τα μητροπολιτικά έθνη-κράτη), αφετέρου στην εξωτερική της διάσταση, την ιμπεριαλιστική, επιτυγχάνει υψηλά κέρδη και συσσώρευση κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, μέσα από την περαιτέρω εκμετάλλευση των αποικιών και την εγκαθίδρυση του συστήματος της άνισης ανταλλαγής προϊόντων, εμπορευμάτων και συνολικά της ανισόμετρης ανάπτυξης. Πρόκειται ουσιαστικά για τη διττή, παράλληλη κίνηση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου, ταυτόχρονα σε τοπική (εθνική αγορά) και διεθνή κλίμακα (αποικιακός χώρος - ιμπεριαλιστική αλυσίδα - παγκόσμιος καπιταλισμός).

Με την εκμετάλλευση των αποικιών, επιτυγχάνεται σε επίπεδο υλικό η ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων-υποτελών κοινωνικών τάξεων των ευρωπαϊκών εθνικών σχηματισμών και σε επίπεδο κοινωνικής στρωμάτωσης, εμφανίζεται η περίφημη «εργατική αριστοκρατία». Όπως έλεγε χαρακτηριστικά ένας κλασικός εκπρόσωπος του αγγλοσαξωνικού ιμπεριαλιστικού πνεύματος, ο Rhodes, ο ιμπεριαλισμός αποτελεί τη σωτηρία από τον εμφύλιο πόλεμο.

Μέχρι τα τέλη σχεδόν του 19ου αιώνα κυριαρχούσε το καθεστώς της απόλυτης υπεραξίας, της διαρκούς επέκτασης δηλαδή του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και της άγριας, χωρίς όρια, εκμετάλλευσης των εργαζομένων. Περίοδος κατά την οποία επιτρεπόταν η παιδική εργασία, η κοινωνική ασφάλιση δεν υπήρχε ούτε ως έννοια¹¹, το ωράριο υπερέβαινε τις 12 ώρες ημερησίως, αφού δεν προβλεπόταν δεσμευτικός καθορισμός του, το ύψος των μισθολογικών απολαβών καθορίζονταν μονομερώς με απόφαση του εργοδότη-καπιταλιστή. Αλλιώς, δεν υπήρχε εγγυημένο και θεσπισμένο από το κράτος ή συλλογικά διαμορφωμένο εργασιακό καθεστώς, ως ελάχιστο υποχρεωτικό πλαίσιο προστασίας για τις συνθήκες εργασίας, δηλαδή τους όρους πώλησης και αγοράς του εμπορεύματος που καλείται εργασιακή δύναμη. Η πάλη των εργαζομένων, το εργατικό κίνημα σε επίπεδο παραγωγής (εργατικά συνδικάτα) και σε πολιτικό επίπεδο (μαρξιστική σοσιαλδημοκρατία)¹² οδήγησε σταδιακά στην επιβολή ορίων στην εκμετάλλευση

11. Τα πρώτα κοινωνικοασφαλιστικά νομοθετήματα ψηφίζονται στη Γερμανία του Βίμαρκ, σε μια χώρα με πολύ ελλιπή δημοκρατική συγκρότηση, δυναμικά αναπτυσσόμενο καπιταλισμό και μάλιστα σε μονοπωλιακή βάση (οργανωμένος καπιταλισμός), ισχυρή-πλην ημιπαράνομη λόγω των αντισοσιαλιστικών νόμων-σοσιαλδημοκρατία.

12. Βλ. *Πρόγραμμα Ερφούρτης 1891, Τα πρώτα σοσιαλιστικά προγράμματα και καταστατικά, περίοδος Β' Διεθνούς*, εκδ. Οδυσσέας, 1975, Πιζάνιας Π., *Ο μαρξισμός της ιστορικής σοσιαλδημοκρατίας*, εκδ. Πολύτυπο, 1987, Σασσούν Ντ., *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, εκδ. Καστανιώτη, 2001, Α' τόμος σελ. 75-102. Εξάιρεση σημαντική αποτελούν εδώ τα συνδικάτα στην Αγγλία, κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, που δεν ήταν μαρξιστικά, λειτουργούσαν ως μετεξέλιξη ουσιαστικά των παλιών κλειστών συντεχνιών, συμμετείχαν ειδικευμένοι εργάτες, επιτυγχάνοντας σχετικά καλούς μισθούς και βρίσκονταν ακόμα και σε

της εργατικής δύναμης, στους όρους δηλαδή αγοράς και πώλησης του εμπορεύματος που καλείται εργασιακή δύναμη, στη θεσμική καθιέρωση – του οκτάωρου-πενθήμερου-σαραντάωρου, την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών¹³, το δικαίωμα στην απεργία, τα συνταγματικά κατοχυρωμένα κοινωνικά δικαιώματα, στην αποτύπωση και αναγνώριση της δημόσιας υγείας, δημόσιας δωρεάν παιδείας, κοινωνικής ασφάλισης ως δημόσιων αγαθών, αλλά και στη νομοθετική κατοχύρωση της συλλογικής αυτονομίας, στην επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων (καθολικό δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι, θεσμική αναγνώριση του κομματικού φαινομένου).

Κατά τον τρόπο αυτό διευρύνθηκε ουσιαστικά η δημοκρατία από το φιλελεύθερο αστικό πλαίσιο των ατομικών δικαιωμάτων, όπως κατοχυρώθηκε με το φιλοσοφικό κίνημα του Διαφωτισμού και τη Γαλλική Επανάσταση, την υποχρέωση δηλαδή του κράτους να σέβεται, να κατοχυρώνει και να εγγυάται τα ατομικά δικαιώματα του πολίτη, στη συνταγματική κατοχύρωση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Μια πορεία που θα βρει την θεσμική ολοκλήρωση στο σοσιαλδημοκρατικό κράτος πρόνοιας στα χρόνια 1945-1975. Ουσιαστικά, συντελέστηκε μια σταδιακή πορεία μετάβασης από την αστική-φιλελεύθερη δημοκρατία, σε μια διευρυμένη μορφή κοινωνικής δημοκρατίας, στις κοινωνίες εκείνες της Δυτικής Ευρώπης που αναπτύχθηκε το σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο.

Επιστρέφοντας στα τέλη του 19ου αιώνα η διαδικασία μετάβασης από έναν καπιταλισμό της απόλυτης σ' έναν καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας, δεν πραγματοποιήθηκε μόνο λόγω της πάλης και των κατακτήσεων του εργατικού κινήματος, αλλά παράλληλα και ταυτόχρονα συμβάδισαν με τις ανάγκες και αναδιαρθρώσεις στην καπιταλιστική παραγωγή, την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού, όπως ειδικά εκδηλώθηκαν με την εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία των επιστημονικών ανακαλύψεων, εφευρέσεων, καινοτομιών, που οδήγησαν επόμενα στην αύξηση της παραγωγικότητας, στην επιστημονική οργάνωση της εργασίας (ταιηλορισμός), στη διαφοροποιημένη οργάνωση της παραγωγής (φορντισμός), στη σταθεροποίηση των μισθών, στη τάση μετάβασης από την τυπική στην ουσιαστική υπαγωγή της

οργανωτική διάκριση από τη μάζα των ανειδίκευτων εργατών. Συγκροτούν τον πυρήνα της εργατικής αριστοκρατίας, ως επιβίωση των προκαπιταλιστικών μαστόρων-τεχνιτών, με την έννοια ότι η διαπραγματευτική τους ισχύ εντοπίζεται στο γεγονός τόσο της οργανωτικής τους ισχύος, συγκρότησης και ενότητας, όσο κυρίως στην τυπική και όχι ακόμα ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, που ολοκληρώνεται την περίοδο αυτή. Γι' αυτό και τα συνδικάτα αυτά σταδιακά αποδυναμώνονται, «αλώνονται» από τη μάζα των ανειδίκευτων εργατών και εν τέλει ενοποιούνται, συγκροτώντας το Labour Party, μόλις το 1918. Σασούν Ντ., ό.π., σελ. 75-102.

13. Ειδικά για την περίπτωση του μεσοπολεμικού γαλλικού λαϊκού μετώπου και την νομοθετική καθιέρωση μιας σειράς εργατικών μεταρρυθμίσεων όπως οκτάωρο-πενθήμερο, άδεια μετ' αποδοχών, βλ. Μπελαντής Δ., *Όψεις του αριστερού κυβερνητισμού στον 20ό αιώνα*, περ. Θέσεις, τεύχ. 105ο, 2008, σελ. 98 επ., Σασούν Ντ., ό.π., σελ. 135 επ.

εργασίας στο κεφάλαιο¹⁴. Πρόκειται ακριβώς για τη διαδικασία μετάβασης από τον καπιταλισμό απόλυτης υπεραξίας σε εκείνον της σχετικής. Αλλιώς, ο ενεργοποιούμενος μαρξικός νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, με τη μορφή της κρίσης υπερσυσσώρευσης, μέσω της πάλης των εργαζομένων για εκλογίκευση και περιορισμό του βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, οδήγησε στο πέρασμα του καθεστώτος της σχετικής υπεραξίας, δηλαδή μείωση του ημερήσιου χρόνου εκμετάλλευσης της εργασίας (δεκάωρο αρχικά, οκτάωρο στη συνέχεια, εξαήμερο αρχικά, πενθήμερο στη συνέχεια) αλλά και αύξησης της παραγωγικότητας της τελευταίας λόγω εκμηχάνισης και τεχνολογικής εξέλιξης.

Η οικονομική κρίση στα χρόνια του μεσοπολέμου, κλονίζει της επιστημονικές orthοδοξίες και πολιτικές βεβαιότητες στο χώρο της εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής, αλλά και θεωρίας. Η αστική - φιλελεύθερη ηγεμονία υποχωρεί, μαζί της και το νεοκλασικό οικονομικό παράδειγμα. Η βασική θέση της νεοκλασικής οικονομικής σχολής είναι η πρωτοκαθεδρία των αγορών, ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας πρέπει να είναι ισχυρός και όσο το δυνατόν πιο ευρύς και ο δημόσιος τομέας όσο το δυνατόν πιο συρρικνωμένος, ουσιαστικά αυτοπεριοριζόμενος σε ρόλους κατασταλτικούς, προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος και της ιδιοκτησίας. Σύμφωνα με τη νεοκλασική σχολή αν η οικονομία αφεθεί ελεύθερη από κάθε εξωτερικό καταναγκασμό, τότε θα προσγειωθεί σε ένα μέγιστο «φυσικό» σύμφωνα με τις δυνατότητες του επιπέδου παραγωγής. Η απασχόληση προσδιορίζεται από τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας. Στο μέτρο που υπάρχει ευκαμψία τιμών στην αγορά εργασίας δεν υπάρχει και πρόβλημα ανεργίας¹⁵.

Απέναντι στα οικονομικά αδιέξοδα του νεοκλασικού παραδείγματος και τη διάψευσή του από την πραγματικότητα της οικονομικής κρίσης και του κραχ του '29, σε απάντηση της ανόδου του εργατικού κινήματος, είτε στη σοσιαλιστική του, είτε στην κομμουνιστική του εκδοχή (στα χρόνια που ακολούθησαν την Οκτωβριανή Επανάσταση), η κεφαλαιοκρατία απάντησε με δύο τρόπους. Ο ένας έλαβε τα χαρακτηριστικά του φασιστικού κινήματος και της ολοκληρωτικής μορφής κρατισμού. Ο άλλος έλαβε τα χαρακτηριστικά της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Αποκρυστάλλώθηκε σε μια μορφή μικτής οικονομίας, με επικρατούσες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, αλλά με τροποποίηση του ρόλου του κράτους στην οικονομική διαδικασία.

Σύμφωνα με τον Τζων Μέυναρντ Κέυνς¹⁶ και την ομώνυμη οικονομική σχολή, δεν αμφισβητείται ότι η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία αποτελούν το καλύτερο υπόβαθρο οργάνωσης

14. Μπραϊνβερμαν Χ. 1974, *Εργασία και μονοπωλιακό κεφάλαιο*, εκδ. Λέσχη Κατασκόπων 21ου αιώνα, 2005.

15. Ψαλιδόπουλος Μ., *Σημειώσεις για το μάθημα Αρχές Πολιτικής Οικονομίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, 1995, σελ. 82 επ.

16. Τζ. Μ. Κέυνς, 1936, *Γενική Θεωρία του τόκου, της απασχόλησης και του χρήματος*, εκδόσεις Παπαζήση, 2001.

της κοινωνίας. Εκείνο που αμφισβητεί η κεϋνσιανή σχολή είναι η προσήλωση της πάντα ισορροπούσας ή τείνουσας προς την ισορροπία οικονομίας των νεοκλασικών. Κατά την κεϋνσιανή σχολή οι δυνάμεις της ελεύθερης αγοράς είναι μεν ευπρόσδεκτες, αλλά είναι πολύ ασθενείς και ευμετάβλητες για να βασιστεί κανείς σ' αυτές, ότι θα παράγουν τα οικονομικά αποτελέσματα που είναι επιθυμητά για την κοινωνία. Για τον λόγο αυτό γίνεται απαραίτητη η κρατική παρέμβαση στην οικονομία. Αφενός μέσω της κρατικά κατευθυνόμενης τόνωσης της ζήτησης, της ενίσχυσης και στήριξης των μισθών και μέσω αυτής πίεση για επένδυση και αύξηση της προσφοράς, επόμενα κίνησης της αγοράς, αφετέρου μέσα από πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων (δημόσιος παραγωγικός τομέας).

Σύμφωνα με τους κεϋνσιανούς οικονομολόγους το καπιταλιστικό σύστημα είναι ασταθές. Ίσως ο ιδιωτικός τομέας επιταχύνει με την αυτόνομη δράση του ένα επίπεδο παραγωγής που φέρνει ταυτόχρονα την πλήρη απασχόληση του εργατικού δυναμικού. Πρόκειται όμως για πολύ ειδική περίπτωση και είναι εξαιρετικά αμφίβολο για οποιαδήποτε κυβέρνηση να αναμένει από τους ιδιώτες και μόνον το αποτέλεσμα αυτό. Ευθύνη του κράτους είναι η εξασφάλιση της πλήρους απασχόλησης παράλληλα με νομισματική σταθερότητα, οικονομική ανάπτυξη και «ομαλές» οικονομικές σχέσεις με το εξωτερικό¹⁷.

Ο κεϋνσιανισμός - που κινήθηκε παράλληλα με την πρακτική εφαρμογή του New Deal στις Η.Π.Α. στα χρόνια της δεκαετίας του '30¹⁸, ενώ ήδη από το 1932 το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Σουηδίας (SAP)¹⁹, ως κυβέρνηση ασκούσε ανάλογες κρατικοπαρεμβατικές μορφές οικονομικής πολιτικής - αντικατέστησε το νεοκλασικό οικονομικό παράδειγμα που θεωρήθηκε υπεύθυνο για την οικονομική κρίση του '29 και την ύφεση της πραγματικής οικονομίας που ακολούθησε και αποτέλεσε την οικονομική ορθοδοξία στον δυτικό κόσμο στα πρώτα 30 έβδοξα χρόνια (1945-1975) του μεταπολέμου, της καπιταλιστικής ανάπτυξης της μεικτής οικονομίας και του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου.

Πράγματι, η τραγική εμπειρία του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, η άνοδος του εργατικού και ευρύτερου λαϊκού κινήματος και της πάλης των μαζών, είτε με τη μορφή των αντιστασιακών κινημάτων (στα χρόνια της δεκαετίας του '40) είτε με την ενδυνάμωση των σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στη συνέχεια και υπό την πίεση του κομμουνιστικού μπλοκ, οδήγησαν τις αστικές ελίτ της κεφαλαιοκρατίας να αποδεχθούν μικτές μορφές οικονομίας, αποδεχόμενες τις κεϋνσιανές θεωρίες για το ρόλο του κράτους στην οικονομία και επεκτεί-

17. Ψαλιδόπουλος Μ., ό.π., σελ. 86 επ.

18. Μετά την εκλογή Ρούσβελτ το 1933.

19. Μπορεί να γίνει λόγος ήδη από τα χρόνια του μεσοπολέμου για ανάδυση σκανδιναβικού σοσιαλδημοκρατικού κρατικοπαρεμβατικού μοντέλου, σε συνεργασία την περίοδο εκείνη με τα αγροτικά κόμματα, ιδιαίτερα σε Σουηδία και Δανία, με καθιέρωση διά νόμου αγροτικών τιμών και εργατικών μισθών, τονώνοντας εμφατικά τη ζήτηση, Σασσούν Ντ., ό.π., σελ. 121 επ.

νοντας τις λειτουργίες του με τη μορφή του κοινωνικού κράτους, ιδιαίτερα στους τομείς της υγείας, της παιδείας και της κοινωνικής ασφάλισης.

Περαιτέρω, δομήθηκε ένα πολύπλοκο σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων με τη θεσμοποιημένη διαδικασία της τριμερούς συνεργασίας (κράτος- εργοδοσία- συνδικάτα), που καθόριζε με κανονιστικό, εξισωτικό, ανελαστικό και δεσμευτικό τρόπο τους όρους και τις συνθήκες αγοράς και πώλησης της εργασιακής δύναμης (μισθοί, εργάσιμος χρόνος, μη μισθολογικό κόστος εργασίας) και παράλληλη αύξηση των μισθών. Η μοναδική οικονομική συγκυρία της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανάπτυξης αποτέλεσε την ευνοϊκή αντικειμενική συνθήκη για ένα τέτοιο ενδεχόμενο, που σε συνδυασμό με την ένταξη στην παραγωγική διαδικασία νέων μηχανικών εξοπλισμών, καινοτομιών και τεχνολογιών, αύξησε την παραγωγικότητα, σε βαθμό μεγαλύτερο, στην αρχική φάση της μεταπολεμικής περιόδου, από τους (επίσης) αυξανόμενους μισθούς. Αλλιώς, η απλήρωτη εργασία (υπερεργασία), υπερέβαινε την αναγκαία εργασία (παρ' όλη τη συνεχή αύξηση των μισθών). Πρόκειται γι' αυτό που ονομάστηκε σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο και πολιτικά χαρακτηρίστηκε από την εκλογική κυριαρχία της σοσιαλδημοκρατίας²⁰. Αλλιώς, κυριαρχεί ο καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας και η αστική ηγεμονία λαμβάνει το χαρακτήρα της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, όπου εγγράφονται οι υλικές κατακτήσεις των κυριαρχούμενων στρωμάτων στο οικονομικό και το θεσμικό επίπεδο, χωρίς όμως να ανατρέπονται σε τελική ανάλυση οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής²¹.

20. Σπυροπούλου Β., *Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία σε κρίση; Η εξέλιξη των εκλογικών μεγεθών (1950-2007)*, περ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, τεύχ. 32, Δεκέμβριος 2008, σελ. 42-63.

21. Αυτό ουσιαστικά σηματοδοτήθηκε με την επικύρωση του αναθεωρητισμού του SPD, στο περίφημο συνέδριο του Bad Godesberg, τον Νοέμβριο του 1959 και την ακόμα και διακηρυκτική απόρριψη του τελικού επαναστατικού στόχου του κόμματος, δηλαδή του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό και την αντικατάστασή του με την κοινωνική διαχείριση του καπιταλισμού. Στο νέο βασικό πρόγραμμα του SPD που επικυρώθηκε στο συνέδριο του Bad Godesberg, ως πηγές του νέου σοσιαλισμού αναγνωρίζονται η χριστιανική ηθική, ο ανθρωπισμός και η κλασική φιλοσοφία, ενώ ο μαρξισμός ρητά απορρίπτεται ή αποσιωπάται. Με όρους παραδοσιακής ιστορικής διαπάλης στους κόλπους του γερμανικού (αλλά και ευρωπαϊκού) σοσιαλδημοκρατικού εργατικού κινήματος ο μπερνσταϊνισμός (πρώιμος αναθεωρητισμός) έπαιρνε την εκδίκησή του από τον καουτσιανισμό (δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό) μετά 60 έτη. Το στρατήγημα του αναθεωρητισμού αντανάκλασε τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στην ταξική δομή των κοινωνιών της Δυτ. Ευρώπης και την εξέλιξη της ταξικής πάλης στα χρόνια του μεταπολέμου, την ανάγκη επέκτασης της κοινωνικής βάσης των σοσιαλιστικών κομμάτων και την εκ νέου προσπάθεια εκλογικής κυριαρχίας. Παράλληλα, αποσκοπούσε στη συμμαχία με φιλελεύθερους και χριστιανούς (απορρίπτοντας τους σοσιαλιστικούς στόχους της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής και του αντικληρικαλικού λόγου), στις διεθνοπολιτικές συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου. Σασσούν Ντ., ό.π., σελ. 378 επ. Ο σοσιαλιστικός αναθεωρητισμός παρήγαγε και ανάλογα αποτελέσματα στην οργανωτική συγκρότηση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, τα οποία από κόμματα μαζών,

Την ίδια περίοδο, μέσω της συνεχιζόμενης διαδικασίας συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου σε διεθνή κλίμακα, δημιουργούνται κυρίαρχες αστικές τάξεις με υπερεθνικά συμφέροντα, αναπτύσσονται οι πολυεθνικοί-πολυκλαδικοί όμιλοι, με ηγεμονική μερίδα το χρηματιστικό κεφάλαιο²², το οποίο και θα καθοδηγήσει ουσιαστικά, ως ηγεμονική κεφαλαιουχική μερίδα, τόσο την εξέλιξη του παγκόσμιου καπιταλισμού, όσο και των περιφερειακών υπερεθνικών ολοκληρώσεων που συγκροτούνται δυναμικά την περίοδο εκείνη, με πολιτικές αποφάσεις των κρατών, νοουμένων ως συλλογικών κεφαλαιοκρατών και συλλογικών εκφραστών των εθνικών αστικών τάξεων και της ηγεμονικής υπερεθνικής τους τάσης.

Στα χρόνια της δεκαετίας του '70, εισερχόμαστε στη φάση της κρίσης του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας, που έλαβε την εξωτερική μορφή του στασιμοπληθωρισμού, δηλαδή της αυξημένης συνολικής ζήτησης που υπερβαίνει την προσφορά, με αποτέλεσμα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες εκείνης της περιόδου να συνυπάρχουν ταυτόχρονα ανεργία και έντονα πληθωριστικά φαινόμενα. Τούτο αποδόθηκε στην προβληματική λειτουργία καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας, καθώς μειωνόταν το ποσοστό κερδοφορίας, αλλιώς μειωνόταν η αποδοτικότητα του κεφαλαίου ως απόρροια της ισχυροποίησης του εργατικού κινήματος μέσα από την θεσμικά κατοχυρωμένη πολιτική παρέμβαση στην οικονομία.

Συγκεκριμένα, έλαβε τα χαρακτηριστικά της πτώσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου, καθώς η άνοδος των μισθών, δηλαδή της αναγκαίας εργασίας αυξήθηκε σε σχέση με την υπερεργασία (απλήρωτη εργασία) και την παραγωγικότητα, η οποία επίσης είχε αυξητική τάση, με δεδομένο ότι επενδυόταν σημαντικό μέρος σταθερού κεφαλαίου για αγορά νέων και αποδοτικότερων τεχνολογικών μέσων παραγωγής. Αυτό είχε το εξής διπλό αποτέλεσμα. Αφενός να αυξάνεται η οργανική σύνθεση κεφαλαίου και αφετέρου η εργασιακή αξία, να καταλαμβάνει μεγάλο μερίδιο στην τελική ανταλλακτική αξία του παραγόμενου προϊόντος, με συνέπεια τη μείωση του ποσοστού της υπεραξίας και αντίστοιχα του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας. Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους έλαβε τελικά τα χαρακτηριστικά της κρίσης υπερσυσσώρευσης, δηλαδή την αδυναμία αναπαραγωγής και αυτοαξιοποίησης κεφαλαίων, με αποτέλεσμα η προσφορά να μην αντανακλά την αυξημένη ζήτηση (που δεν αντανακλούσε με τη σειρά της το επίπεδο της παραγωγικότητας) και να προκληθεί υψηλή ανεργία (απολύσεις και αδυναμία επανένταξης στην εργασία, λόγω μείωσης των θέσεων εργασίας και αδυναμίας εκμετάλλευσης μεγάλου τμήματος παραγωγικών συντελεστών) και πληθωρισμός (φαινόμενο στασιμοπληθωρισμού).

Προς αντιμετώπιση της κρίσης κερδοφορίας, υπό την ειδικότερη μορφή της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, οι κυρίαρχες τάξεις των καπιταλιστικών

σταδιακά μεταβάλλονται ακριβώς στα χρόνια του μεταπολέμου σε πολυσυλλεκτικά κόμματα.

22. Τόλιος Γ., *Συγκέντρωση κεφαλαίου. Οικονομική όμιλοι και οικονομική ελίτ*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σελ. 43 επ.

κρατών (με δεδομένες τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις '73 και '79) και μετά από μία σύντομη μεταβατική περίοδο στα χρόνια του '70, προχώρησαν στην στρατηγική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, ενεργοποιώντας σε πρώτο χρόνο τους εκκαθαριστικούς μηχανισμούς της αγοράς, με κύμα συγχωνεύσεων και εξαγορών επιχειρήσεων, συγκέντρωσης κεφαλαίου και συγκεντροποίησης παραγωγής και νέα αύξηση της ανεργίας.

Στις ανωτέρω κοινωνικές συνθήκες και σε επίπεδο οικονομικού παραδείγματος, κυοφορήθηκε στα πανεπιστήμια και κυριάρχησε πολιτικά τη δεκαετία του '80 με πρωτοπορία το αγγλοσαξωνικό καπιταλιστικό μοντέλο (Ρέηγκαν-Θάτσερ), η μονεταριστική οικονομική σχολή, ως ειδικότερη έκφραση της νεοκλασικής σχολής. Βασικές αντιλήψεις των μονεταριστών σχετικά με την οικονομική πολιτική είναι οι ακόλουθες: Η οικονομία λειτουργεί άριστα από μόνη της μέσω της λειτουργίας των ελεύθερων αγορών. Ο πρώτιστος στόχος της οικονομικής πολιτικής είναι ο έλεγχος του πληθωρισμού. Για τον Μίλτον Φρίντμαν η ποσότητα του χρήματος στην οικονομία αποτελεί τον καθοριστικό προσδιοριστικό παράγοντα του επιπέδου εισοδήματος, παραγωγής και τιμών. Πρόκειται εν ολίγοις για πολιτικές στηριγμένες στην προσφορά και όχι στη ζήτηση, όπως οι κεϋνσιανές. Η ποσότητα του χρήματος πρέπει να κατευθύνεται από την Κεντρική Τράπεζα σύμφωνα με την αρχή του νομισματικού κανόνα. Για να αποφευχθούν επιζήμιες κρατικές παρεμβάσεις επιβάλλεται να είναι τα κεντρικά τραπεζικά ιδρύματα όσο το δυνατό πιο ανεξάρτητα από την πολιτική εξουσία, ώστε να έχουν τη δύναμη να αντιστέκονται στην υπερβολική έκδοση χρήματος που απαιτούν οι πολιτικές αρχές για να αναζωογονήσουν «τεχνητά» την οικονομική δραστηριότητα.

Ο τόκος στην οικονομία εξαρτάται από τη ζήτηση και την προσφορά. Το ύψος του δεν πρέπει να αποτελεί στόχο πολιτικής και πρέπει να αφήνεται ελεύθερα να κυμαίνεται κάτω από την επίδραση ζήτησης και προσφοράς. Γι' αυτό οι μονεταριστές τάσσονται υπέρ των κυμαινόμενων ισοτιμιών στην αγορά συναλλάγματος, σε αντίθεση με το κεϋνσιανής έμπνευσης διεθνές σύστημα οικονομικής ρύθμισης του Bretton Woods.

Η δημοσιονομική πολιτική κεϋνσιανής έμπνευσης είναι κατά την κριτική της μονεταριστικής σχολής ανενεργός μακροχρόνια. Ενώ σε πρώτο χρόνο δύναται να επηρεάσει θετικά μερικούς οικονομικούς δείκτες, ακολούθως ανεβάζει τις τιμές και στρεβλώνει την ελεύθερη λειτουργία των αγορών, που για τους μονεταριστές έχουν την τάση μακροπρόθεσμα να ισορροπούν. Περαιτέρω και η εισοδηματική πολιτική, δηλαδή ο κρατικός και κανονιστικός έλεγχος των μισθών και των τιμών, δεν είναι επιθυμητή και δεν χρειάζεται. Συμπερασματικά, η μονεταριστική σχολή συνιστά μια παθητική οικονομική πολιτική²³.

23. Ψαλιδόπουλος Μ., ό.π. , σελ. 82 επ.

Στη δεκαετία του '80²⁴, εκδηλώθηκε η βίαιη αντεπίθεση του νεοφιλελευθερισμού²⁵ και των δυνάμεων της κεφαλαιοκρατίας σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας και με μοχλό τον εφεδρικό στρατό ανέργων (ή εργαζομένων με μειωμένα ή καθόλου δικαιώματα, άρα και πολύ πιο εύκολα εκβιάσιμοι από το κεφάλαιο ως προς τα εργασιακά τους δικαιώματα, όπως είναι η περίπτωση των οικονομικών μεταναστών) λόγω των εκκαθαριστικών λειτουργιών της αγοράς, με στόχο την αποδόμηση του καθεστώτος πλήρους απασχόλησης, του συμβατικά καθιερωμένου ή με νόμο κατοχυρωμένου οκτάωρου, την ελάττωση έως ελαχιστοποίηση του μη μισθολογικού κόστους, την κεφαλαιοποιητική και ανταποδοτική λειτουργία του κοινωνικοασφαλιστικού και συνταξιοδοτικού συστήματος στη θέση του ισχύοντος αναδιανεμητικού και της διαδοχής των γενεών, τον κανονιστικό ή συλλογικά καθορισμένο μισθό, το κοινωνικό κράτος στο σύνολό του με τα υποσύστημά του (δημόσια υγεία, δημόσια δωρεάν παιδεία, δημόσιο, υποχρεωτικό, καθολικό και εγγυημένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης), τα οποία στηρίζονταν στην υψηλή φορολογία, στον έλεγχο της κίνησης και κυκλοφορίας κεφαλαίων.

Αλλιώς, η επίθεση επικεντρώθηκε στις συνθήκες και τους όρους πώλησης και αγοράς της εργασιακής δύναμης, στη συμπίεση δηλαδή του αναγκαίου (νόμιμο με τη νομική έννοια και σε κάθε περίπτωση συμβατικού σε ατομικό επίπεδο μισθού), αφενός διά του εκσυγχρονισμού των παραγωγικών μέσων, την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και της αποδοτικότητας του κεφαλαίου μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας σε συνάρτηση με τη μείωση του μεριδίου της αξίας της εργασιακής δύναμης στην τιμή του τελικού προϊόντος, είτε μέσω της απαξίωσης της εργατικής δύναμης διά του περιορισμού των ιστορικά διαμορφωμένων αναγκαίων στοιχείων αναπαραγωγής και συντήρησης της εργατικής δύναμης, δηλαδή της μείωσης του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου αναπαραγωγής του εμπορεύματος που καλείται εργατική δύναμη.

Πέραν όμως αυτών των πολιτικών, επιδιώκεται η επαναφορά μορφών καπιταλισμού απόλυτης υπεραξίας, συμπλήρωσης της κυρίαρχης μορφής που παραμέ-

24. Για την στρατηγική της αστικής ηγεμονίας με ειδικότερη έμφαση στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων, Ιωακείμογλου Η., *Η συγκυρία και η ριζοσπαστική αριστερά*, σελ. 63-115, στο Συλλογικό *Οικονομική Νομισματική Ένωση, μια εναλλακτική προσέγγιση*, επιμέλεια Κατσορίδας Δ.-Ταρπάγκος Α., *Εναλλακτικές Εκδόσεις*, 1999.

25. Το πρώτο αιματοβαμμένο επεισόδιο της νεοφιλελεύθερης αντεπίθεσης στις δημοκρατικές και σοσιαλιστικές δυνάμεις, ήταν η 11η Σεπτεμβρίου 1973, όπου με στρατιωτικό πραξικόπημα και δολοφονία του προέδρου της Χιλιάνικης Δημοκρατίας και ηγέτη της Λαϊκής Ενότητας, Σαλβαδόρ Αλλιέντε, που αγωνιζόταν για το δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, επιβλήθηκε με τα όπλα ο νεοφιλελευθερισμός και τα οικονομικά πορίσματα της Σχολής του Σικάγου. Ειδικά για το ζήτημα της Χιλής, Σουήζυ Π.-Μάνγκτοφ Χ., *Επανάσταση και αντεπανάσταση στη Χιλή*, εκδ. Καρανάση, 1983.

Για μια επισκόπηση των βασικών χαρακτηριστικών των νεοφιλελεύθερων ρευμάτων στο χώρο της θεωρίας, Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, εκδ. Θεμέλιο, 2003.

νει η σχετική υπεραξία, ώστε να αντισταθμιστεί η πτωτική τάση ποσοστού του κέρδους, μέσα από την επίθεση στο συμβατικό εργάσιμο χρόνο, πάλι από τη μεριά των δυνάμεων της κεφαλαιοκρατίας για παράταση και επιμήκυνση του εργάσιμου χρόνου, αλλά και καθιέρωση πλήθους ευελιξιών στους όρους πώλησης και αγοράς της εργατικής δύναμης, στο όνομα της απελευθέρωσης του ατόμου από τους κανονιστικά ή συλλογικά καθορισμένους όρους πώλησης και αγοράς εμπορευμάτων και υπηρεσιών, υπό το μανδύα της ελευθερίας καθορισμού των όρων μιας συμβατικής σχέσης, στην προκειμένη περίπτωση μιας σύμβασης εργασίας. Το επιχείρημα ήταν ότι οι εξωοικονομικοί καταναγκασμοί των επιβαλλόμενων ανελαστικοτήτων στην αγορά εργασίας, ευθύνονται τόσο για την υψηλή ανεργία, όσο και για τα υψηλά δημόσια ελλείμματα, επόμενα για το υψηλό δημόσιο χρέος και βεβαίως τον υψηλό πληθωρισμό, αφού κατά το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα οι υψηλοί μισθοί (ζήτηση) δεν ανταποκρίνονται στο επίπεδο παραγωγής, ούτε απορρέουν απ' αυτήν, αλλά καθορίζονται εκτός ουσιαστικά οικονομικής δυναμικής ως αποτέλεσμα συσχετισμού δυνάμεων στο πολιτικό επίπεδο.

Η νέα αστική ηγεμονία εκδηλώθηκε σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο στην πάλη για αλλαγή της δομής και λειτουργίας του κράτους. Σύμφωνα με τον Νίκο Πουλαντζά, το κράτος αποτελεί τη συμπύκνωση των μεταβαλλόμενων σχέσεων εξουσίας²⁶. Αποτελεί δηλαδή μια δυναμική δομή που αντικατοπτρίζει τις τρέχουσες μορφές και πρακτικές των πραγματικών ταξικών ανταγωνισμών και τις εξελισσόμενες πολιτικοϊδεολογικές ισορροπίες²⁷. Στη συγκυρία των χρόνων της δεκαετίας του '80 επιδιώχθηκε και στη δεκαετία του '90 επιβλήθηκε, η τροποποίηση βασικών δομών και λειτουργιών του καπιταλιστικού κράτους όπως είχαν αναγνωριστεί στα χρόνια της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, απόρροια της μεταβολής του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Το κοινωνικό κράτος διαρκώς διαβρώνεται, συρρικνώνεται και μέρος των τομέων του ιδιωτικοποιείται, το παραγωγικό κράτος μεταβιβάζεται στον ιδιωτικό τομέα και το κατασταλτικό κράτος ισχυροποιείται, εκσυγχρονίζεται και γιγαντώνεται²⁸.

Η αστική-φιλελεύθερη επιχειρηματολογία βρήκε κοινωνικούς συμμάχους και ένθερμη ανταπόκριση στα ανερχόμενα μεσοστρώματα, στο τμήμα εκείνο δηλαδή της μικροαστικής τάξης (νέας κυρίως, αλλά και εν μέρει παραδοσιακής), το οποίο επωφελήθηκε, στις δεκαετίες '80 και '90, οικονομικά και κοινωνικά από την απελευθέρωση των αγορών, κινούμενο στη δυναμική των καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων, λόγω της ιδιαίτερης θέσης που κατείχε στην παραγωγική διαδικασία, αποκομίζοντας σημαντικό τμήμα της παραγόμενης υπεραξίας μέσα από τη λογική των πολύ υψηλών μισθών, των κινήτρων και των bonus (διευθυ-

26. Πουλαντζάς Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, 2001.

27. Τσουκαλάς Κ., *Με τη σκέψη στο έργο του Πουλαντζά. Για την ανάγκη ανασυγκρότησης μιας θεωρίας του καπιταλιστικού κράτους*, περιοδικό Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τεύχ. 32, Δεκέμβριος 2008, σελ. 14.

28. Νέος Αγωνιστής, τεύχ. 5ο / Δεκέμβριος 2008- Ιανουάριος 2009.

ντικά στελέχη, μάνατζερ, golden boys, νέοι επιχειρηματίες σε δυναμικούς κλάδους των νέων τεχνολογιών ή του τομέα παροχής υπηρεσιών), ενώ την ίδια στιγμή ήθελε να απαλλαγεί από το οικονομικό βάρος που του είχε επιβάλει η πολιτική κοινωνία μέσω του εξισωτικού σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου υπό τη μορφή υψηλών άμεσων φόρων. Επιπλέον, νέα πεδία συσσώρευσης κεφαλαίου και ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας δημιουργήθηκαν με τη διαδικασία ιδιωτικοποιήσεων στους τομείς και χώρους που αποσυρόταν το κράτος, όπως ο κοινωνικός (υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση) και ο παραγωγικός τομέας (υποδομές).

Παράλληλα, τα ανωτέρω μεσοστρώματα λειτουργούσαν ως κοινωνικό παράδειγμα, ως είδωλο και πρότυπο κοινωνικής καταξίωσης και ατομικής ανόδου για την υπόλοιπη κοινωνία, μέσα από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς χειραγώγησης και προπαγάνδας κυρίως τα Μ.Μ.Ε.²⁹, συντηρώντας το μικροαστικό με φιλελεύθερους πλέον όρους όνειρο, έστω δανεικό και υποθηκευμένο στην εφήμερη ελευθερία και καταναλωτική ευωχία της πιστωτικής κάρτας, δυνατότητα που ασμένως παρείχε το απελευθερωμένο (από κρατικούς ελέγχους και περιορισμούς) ιδιωτικοποιημένο και κερδοσκοπικό τραπεζικό σύστημα. Ακόμα όμως και σημαντικό μέρος του άνεργου πληθυσμού συναίνεσε κατά την αρχική περίοδο της νεοφιλελεύθερης επέλασης, καθώς πείστηκε από τη φιλελεύθερη επιχειρηματολογία των «νέων ιδεών», περί της ευθύνης των ανελαστικοτήτων στην αγορά εργασίας για την υψηλή ανεργία και συνεπώς την κοινωνική τους κατάσταση και αποκλεισμό από την εργασία.

Η στρατηγική της αστικής-φιλελεύθερης ηγεμονίας είχε τα χαρακτηριστικά της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης και όχι της σοσιαλδημοκρατικής της προηγούμενης περιόδου. Η νέα σοσιαλδημοκρατία³⁰, από τα μέσα της δεκαετίας του '90, σε κυβερνητικό επίπεδο, αποτέλεσε τον πολιτικό φορέα νομιμοποίησης της νέας αστικής στρατηγικής στα κυριαρχούμενα στρώματα και τις υποτελείς τάξεις, τους «από κάτω», αποδεχόμενη πλήρως τα αναλυτικά σχήματα, την ημερήσια διάταξη, τις προτεραιότητες, τους ορισμούς, τα προγράμματα, αλλά και τα προτάγματα της κεφαλαιοκρατίας. Δεν «εξημερώθηκε» απλώς, αυτό είχε ήδη συντελεστεί στο στάδιο της πρώτης αναθεώρησης της σοσιαλδημοκρατίας στα χρόνια του μεταπολέμου, αλλά μεταμορφώθηκε σε οργανικό σύμμαχο του πλέον αγοραίου καπιταλισμού³¹. Αυτός είναι και ο λόγος της πολιτικής της κρίσης σήμερα, που είναι κρίση σχέσεων εκπροσώπησης με τα λαϊκά αλλά και τα μικροαστικά πλέον στρώματα που αδυνατούν να αναπαραχθούν κοινωνικά, με τον ιδιαίτερο και διαφορετικό τρόπο εκδήλωσης σε κάθε επιμέρους ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, στη νέα συγκυρία της διεθνούς καπιταλιστικής κρίσης.

29. Πιέρ Μπουρντιέ, *Για την τηλεόραση*, εκδ. Πατάκη, 1998.

30. Για τα χαρακτηριστικά της σοσιαλδημοκρατίας τη δεκαετία '90 αντί πολλών βλ. *Νέα Σοσιαλδημοκρατία* (συλλογικό), επιμέλεια Κατσούλης Ηλ., εκδ. Ι. Σιδέρης, 2002.

31. Τσουκαλάς Κ., ό.π., σελ. 13.